

МЕТОДОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ ДОСЛІДЖЕННЯ ПЕРЕДУМОВ ВИНИКНЕННЯ «ЕКОЛОГІЧНИХ ПРАВ», ЯКІ Є ВАЖЛИВИМИ У СУЧАСНОМУ ТВОРЕННІ ДЕРЖАВИ

METHODOLOGICAL ASPECTS OF RESEARCH OF PREREQUISITES OF ORIGIN OF “ENVIRONMENTAL RIGHTS”, WHICH ARE IMPORTANT IN THE MODERN CREATION OF THE STATE

Пришляк Г.Я., к.ю.н., доцент,
доцент кафедри права

*Львівський інститут Приватне акціонерне товариство
«Вищий навчальний заклад «Міжрегіональна академія управління персоналом»*

Стаття присвячена вирішенню методологічних проблем передумов виникнення «екологічних прав», які є важливими для сучасного творення держави. Слід відзначити, що в теоретично-правовій сфері дослідження будь-яких державно-правових явищ необхідно розпочинати із методології, яка є основоположною та фундаментальною. Не стає винятком і методологія дослідження передумов виникнення «екологічних прав» у контексті сучасного державотворення. Тут важливо, перш за все, розглянути погляди відомих науковців з напрямку сучасної методології теоретико-правової науки загалом, а це своєю чергою допоможе нам сформулювати і методологію передумов виникнення «екологічних прав» у контексті сучасного державотворення, яка на сьогоднішній день не до кінця вивчена і досліджена, про що свідчить відсутність серйозних системних сучасних монографічних юридичних праць з цієї тематики. Тому наше дослідження слід розпочати з аналізу виникнення, розвитку та формування методології юридичної науки загалом, яка наразі дуже активно досліджується і розвивається, оскільки досить довго величезний вплив на всі державно-правові дослідження мали марксистсько-ленінські методи, що віддаляли науку і суспільство від демократичних цінностей.

Аналізуючи різні методи юридичної науки, слід констатувати, що всі вони використовуються для дослідження не лише передумов виникнення «екологічних прав», які є важливими у сучасному творенні держави, але й не менш важливих та актуальних проблем державно-правового спрямування. Оскільки методологія загальної теорії держави і права постійно досліджується та розвивається, то, відповідно, поповнюється новими способами і прийомами. Тому слід зазначити, що проведення активних досліджень в юридичній науці може сприяти формуванню виокремлених методів, що будуть притаманні виключно дослідженням основ «екологічних прав», які є важливими у сучасному творенні держави.

Ключові слова: екологічні права, державотворення, методологія, методи загальної теорії держави і права.

The article is devoted to solving the methodological problems of the preconditions for the emergence of “environmental rights”, which are important for the modern creation of the state. It should be noted that in the theoretical and legal sphere, the study of any state and legal phenomena must begin with a methodology that is fundamental and fundamental. The methodology of studying the preconditions for the emergence of “environmental rights” in the context of modern state formation is no exception. Here it is important, first of all, to consider the views of famous scientists in the direction of modern methodology of theoretical and legal science in general, and this, in turn, will help us to form a methodology for prerequisites for “environmental rights” in the context of modern statehood not fully studied and researched, as evidenced by the lack of serious systematic modern monographic legal works on this topic. Therefore, our study should begin with an analysis of the origin, development and formation of the methodology of legal science in general, which today is very actively studied and developed, because for a long time a huge impact on all state and legal studies had Marxist-Leninist methods, which in turn distanced science, and society as a whole, from democratic values.

Analyzing the various methods of legal science, it should be noted that all of them are used not only to study the preconditions for the emergence of “environmental rights”, which are important in modern statehood, but also to study no less important and relevant issues of state law. However, since the methodology of the general theory of state and law is constantly researched and developed, it is, accordingly, supplemented with new methods and techniques. Therefore, it should be noted that the conduct of active research in legal science can contribute to the formation of selected methods that will be unique to the study of the basics of “environmental rights”, which are important in the modern creation of the state.

Key words: ecological rights, state formation, methodology, methods of general theory of state and law.

Відносини громадян та органів державної влади на будь-якому етапі її розвитку завжди були і є складними та надзвичайно необхідними для розвитку держави як важливого сучасного інституту. Всебічне опрацювання таких взаємин в теоретичному плані, їхній аналіз та пропонування нових шляхів відносин – це те, що вкрай необхідне для ефективного управління, а отже, й для формування правдивої екологічної держави з дотриманням прав людини, особливо екологічних.

Звісно, в сучасному світі неодноразово лунало та розглядалося поняття такого інституту державної влади, але, на нашу думку, саме питання передумов виникнення «екологічних прав» у контексті сучасного державотворення з теоретичного погляду, на жаль, майже не досліджувалося. Тож для об'єктивного аналізу цього напрямку важливим є правильний та різноманітний підбір методологічного інструментарію, за допомогою якого можна знайти істину в поставлених питаннях. Так, професор М.С. Кельман зазначає, що «методологічна криза, наслідки якої все ще відчуваються у вітчизняному правознавстві, значною мірою пояснюється тим, що в науці тривалий час наукові методи підмінялися ідеологемами, політичними гаслами, заперечувався світоглядний плюралізм, що перешкоджало належному розвитку правової науки» [1].

Якщо поглянути на різнобічність об'єкта та предмета досліджень державно-правових явищ, то слід відзначити, що для будь-якої галузевої науки незалежно від етапу її розвитку характерна однаковість методологічних підходів і засад, способів і прийомів у здійсненні певних досліджень. Таким чином, методологія є обов'язковою у дослідженні будь-якого державно-правового явища, а її основи стали важливим елементом ідеології загальнонаціонального державо- та правотворення в Україні.

Водночас слід наголосити, що і сьогодні категорія «методологія державно-правових досліджень» залишається нечітко визначеною як для українських правознавців, так і для зарубіжних. Крім того, немає єдності у поглядах науковців й щодо застосування самої категорії «методологія» в юридичній науці. Наприкінці минулого століття російський правознавець Д.А. Керімов зазначав, що методологія права відіграє не лише онтологічну, а й гносеологічну роль у дослідницькому процесі, пояснюючи суперечливість детермінації категорії «методологія» в юридичній науці [2, с. 83].

Звичайно, на певному історичному етапі свого розвитку теорія держави та права створювала особисті підходи до поняття «методологія», що зумовлювалося розвитком

соціально-економічних відносин, науки, її методології зокрема. Однак ще досі методологічні способи відповідного аналізу продовжують залишатися переважно атрибутивним складником наукових досліджень.

Свого часу радянські правознавці В.М. Сирих та І.С. Самощенко застерігали від такого підходу до методології правових досліджень, а також писали про те, що метод правової науки не є сумою окремих принципів діалектики і 4–6 спеціальних наукових методів [3, с. 35]. Вони вважали, що методологія правових досліджень передбачає формування певної філософської системи розуміння, дослідження та прогнозування явищ правового буття. На жаль, за останні роки ситуація з методологією юридичних досліджень мало змінилася на краще: в більшості наукових праць можна знайти виключно «узагальнений» опис одних і тих же окремих принципів діалектики та декількох найуживаніших спеціальних юридичних методів. Тому, на наше переконання, існує нагальна потреба подолання такого «узагальненого» розуміння самої категорії «методологія».

Проблеми теоретико-правової методології виникли ще в ті часи, коли було здійснено постановку проблеми про методи правових досліджень та з'ясовано їх значення для науки й ефективної діяльності в науковій сфері самих дослідників. Таким чином, методологічна проблематика у вітчизняній юридичній науці не є новою, а сягає своїми витокami ще початку минулого століття.

Слід зазначити, що методологія вітчизняної юридичної науки у дорадянський період формувалася під впливом різноманітних наукових шкіл. Так, державно-правові дослідження багатьох українських мислителів, серед яких слід відзначити М.С. Грушевського [4], С.С. Дністрянського [5], М.П. Драгоманова [6] й інших, сприяли не лише виявленню актуальних проблем методології державно-правових досліджень, а й пошуку шляхів оптимального вирішення цих надзвичайно важливих проблем. Проте методологічні розробки українських вчених мали переважно емпіричну спрямованість, оскільки повноцінна юридична наука була відсутня.

Встановлення радянської влади в Україні та нереалізований державотворчий потенціал 1917–1920 рр. стали на заваді розвитку немарксистської юридичної науки. В радянський період (1919–1991 рр.) формування радянської методології державно-правових досліджень, зокрема й у сфері проблем реалізації екологічних прав у становленні державотворення, перебувало під подвійним впливом марксистсько-ленінської ідеології, що була в колишньому СРСР основою суспільного та державного життя загалом, а також відповідних заідеологізованих компартійних досліджень в галузі теорії права, які відтворювалися в усіх інших галузях юридичної науки. О.Ф. Скакун зазначає, що вже в першому офіційному радянському підручнику з проблем держави та права проблеми правознавства розглядалися винятково з матеріалістично-класових позицій [7, с. 24–25].

Таким чином, утвердження радянської державно-правової методології було започатковано ще в перші роки радянської влади, багато вчених відстоювали методологію державно-правових досліджень, наголошуючи на тому, що марксистська діалектика є важливим, проте не єдиним методологічним прийомом пізнання сутності й змісту правових явищ, що підтверджувалось у працях пізніх радянських правознавців [8, с. 28–31]. Також у 30–40-х рр. ХХ ст. марксистсько-ленінські засади були визнані єдиним теоретичним фундаментом для правової методології на державному рівні, що зумовило перегляд попередніх наукових досліджень. Саме тому виокремлені дослідження проблем методології 20-х рр. ХХ ст. були заборонені, що мало негативні наслідки як для радянської юридичної науки, так і для їх авторів.

Наступний період ХХ ст. – 40–50-ті рр., для радянської юридичної науки не став кращим у демократичному плані,

навіпаки, в цей час остаточно утвердилися державницькі методологічні підходи, а державно-правові явища почали досліджуватися крізь призму позитивістської юридичної методології та детермінізму. Так, О.В. Сурілов зазначав, що застосування марксистського діалектичного методу до особливостей предмета юридичної науки і є юридичною методологією [9, с. 72]. М.С. Строгович, аналізуючи цей період, наголошував на відсутності особливої «юридичної методології» і водночас – на застосуванні марксистського діалектичного методу до особливостей досліджуваного юридичною наукою предмета, тобто держави та права [10, с. 13–14].

Слід зазначити, що з початком 60-х рр. ХХ ст. діяльність вчених перестала сприйматися лише як безпосередня реалізація ідеологічної функції держави. В цей час теоретичні положення В.П. Казимирчука відкрили шлях упровадженню в юридичну науку методів порівняння, конкретної соціології, системного аналізу тощо. Так, науковець порушив питання про розуміння під основним предметом правових досліджень вивчення й аналізу окремих загальнонаукових методів з погляду їх застосування до вивчення феномену права. Саме цьому вченому належить пріоритет у визначенні поняття «система методів права», а також у формулюванні положення про те, що методологія є сукупністю певних теоретичних принципів, логічних прийомів і конкретних способів дослідження предмета науки [11, с. 44].

Наступні 20 років сприяли формуванню в методології досліджень проблем державотворення, що ґрунтувалися на запровадженні в юридичну науку різноманітних загальнонаукових методів. В.М. Руденко вважає, що в цей період у радянській правовій науці сформувалася парадигма наукового дослідження, що була спрямована на вивчення основних методів та форм використання екологічних прав у державотворенні, а також на вироблення відповідного механізму правового регулювання всіх відносин, пов'язаних з їхньою реалізацією в усіх державно-правових процесах [12, с. 40].

Зазначимо, що переосмислення окремих методологічних положень марксистсько-ленінської доктрини відбулося лише у 90-х рр., що зумовило активізацію державно-правових досліджень відповідних проблем. Так, В.М. Шаповал виокремлював тогочасне державне право як таке, що надмірно політичне за умови відсутності юридичності [13, с. 24].

Варто зауважити, що методологія радянського державного права зазнала в останні роки існування СРСР лише зовнішніх змін: відбулася перевірка окремих положень марксистсько-ленінської правової доктрини, збільшилась кількість загальнонаукових методів, які почали застосовуватися правознавцями під час дослідження державно-правових явищ, активізувалось дослідження проблем демократії «перехідного періоду» тощо. Але за часів «перебудови» радянські вчені-правознавці так і не змогли подолати панівні подекуди й до сьогодні позитивістські догми юридичної науки щодо доцільності дослідження переважно тих правових явищ, які отримали своє нормативне закріплення. Таким чином, поза увагою вчених залишились і проблеми «екологічних прав» у державотворенні та методології їх дослідження, а сформована в радянській юридичній науці позитивістська концепція інституту реалізації прав виявила свою повну неспроможність під час організації та проведення референдуму СРСР щодо збереження оновленої Радянської федерації і реалізації його рішень. Тож численні наукові праці з означених проблем у цей період виявили свою безумовну заідеологізованість.

Хоча необхідно визнати й певні здобутки державно-правової методології цього періоду в дослідженні проблем екологічних прав у становленні державотворення. Зокрема, мова йде про такі принципи, як об'єктивність, пізнавальність, детермінізм, історизм, єдність теорії

та практики тощо, які можна вважати тими, що сформувались у радянський час правознавцями та є актуальними і в сучасній юридичній науці [14, с. 29]. Ці принципи залишаються важливим складником використовуваної нами методології дослідження актуальної проблеми екологічних прав у становленні державотворення в Україні.

На нашу думку, з правової спадщини минулого необхідно взяти на озброєння перевірені часом та практикою кращі напрацювання в юриспруденції. Як зазначав О.В. Сурілов, проблема вдосконалення методів – це вирішальна передумова розвитку різних напрямів і сфер правової активності, тобто від рівня розробки, досконалості методології досліджень в юридичній науці насамперед залежить ефективність цієї науки, саме це є найбільш важливою передумовою отримання позитивних результатів досліджень в юриспруденції [9, с. 73].

Певна річ, з часу проголошення незалежності України виникла потреба у формуванні якісно нової методології національної юридичної науки. Наразі утвердження та розвиток сучасної наукової методології державно-правових явищ в Україні відбувається за декількома напрямками: через використання вже відомих та випробуваних способів галузевих юридичних наук; через активне запозичення апробованої наукової методології, що з ідеологічних причин не визнавалася; через залучення до юридичної науки прийомів, що активно використовуються в інших науках (наприклад, соціології, політології, психології, статистиці тощо). Ці динамічні процеси позначилися й на розумінні сутності та змісту методології державно-правових явищ.

Серед сучасних учених, котрі внесли неабияку лепту в дослідження методології національної юридичної науки, слід відзначити М.І. Козюбру [15], М.С. Кельмана [16], П.М. Рабіновича [17] та інших. Так, досліджуючи таку кардинальну для юридичної науки проблему, якою є пізнання сутності методології, М.С. Кельман справедливо зазначив, що загальний стан розробки методологічних проблем українського правознавства не відповідає потребам сучасності, має суттєві недоліки. Поширення набули методологічна невизначеність, еkleктизм, запозичення певних методів і методичних засобів інших наук поза межами їх можливого використання у дослідженнях соціально-правових проблем [16, с. 78].

Як відомо, в юридичній літературі найпоширенішою є думка, що методологія теорії держави і права зводиться до методів або вчення про методи пізнання правової дійсності. Так, на думку В.М. Корельського, під методологією слід розуміти вчення про методи наукового пізнання [18, с. 11], а С.О. Комаров вказує, що методологія являє собою лише вчення про науковий метод пізнання [19, с. 14–15].

П.М. Рабінович визначає методологію юридичної науки за двома аспектами. Вчений вважає, що методологія юридичної науки – це: а) система підходів і методів, способів і засобів наукового дослідження; б) вчення (теорія) про їх використання під час дослідження державно-правових явищ [17, с. 150].

Отже, підсумовуючи вищевикладене, можна визначити методологію сучасної юридичної науки як сукупність певних теоретичних принципів, логічних прийомів і конкретних способів дослідження сучасних державно-правових явищ. Зазвичай у процесі дослідження кожного самостійного державно-правового явища формується власна, оригінальна, часто доволі специфічна методологія. Зокрема, методологія дослідження проблем юридичної відповідальності є відмінною від методології пізнання демократичного контролю. До того ж, методологія теоретико-правових досліджень значною мірою піддається впливу суб'єктивних чинників, пов'язаних із правовою свідомістю, науковим світоглядом, правовою культурою і навіть рівнем юридичної освіти та спеціальної наукової підготовки дослідника. Тому пізнання навіть одного й того

ж державно-правового явища різними дослідниками може мати в результаті формування діаметрально протилежної методології дослідження цього явища.

Доволі яскраво ці теоретичні положення ілюструються на прикладі формування методології дослідження виникнення «екологічних прав» у сучасному творенні держави в Україні та зарубіжних країнах. Однак слід звернути увагу на те, що сформованого вчення про методологію дослідження цього явища в сучасних умовах і навіть самостійних досліджень цієї проблеми, на відміну від інших юридичних проблем, поки що не існує.

Варто зазначити, що методологія дослідження передумов виникнення «екологічних прав», які є важливими у сучасному творенні держави, – це система теоретико-правових поглядів, наукових підходів, принципів, методів, прийомів і способів пізнання, об'єктивної оцінки ідеології держави, відповідного законодавства та правового механізму реалізації екологічних прав.

Методологія дослідження передумов виникнення «екологічних прав», які є важливими у сучасному творенні держави, містить першооснову – метод, що з давньогрецької означає «шлях пізнання».

Сучасна юридична наука розуміє метод як сукупність принципів, правил, прийомів і способів пізнання державно-правових явищ. Метод науки у загальній теорії держави і права – це шлях, що веде до раціональної, а отже, зрозумілої і конкретної відповіді на запитання теоретичного пізнання чи практичного досвіду, чи пошуку меж цього пізнання [16, с. 88]. Це визначення можна співвідносити і з методологією дослідження передумов виникнення «екологічних прав», що є важливими у сучасному творенні держави, основу якого становлять, безперечно, основні методи науки теорії держави і права.

Для юридичної науки звичним є положення про те, що її методи становлять чітку систему, яка будується на певних ієрархічних рівнях. Тому можна виділити такі їх групи: загальнофілософські, загальнонаукові, спеціальні та приватнонаукові методи пізнання теорії держави і права [16, с. 89]. Так, аналізуючи першу групу – загальнофілософські методи, слід зазначити, що до неї відносяться такі методи, як діалектичний, синергетичний, інтуїтивний, а також методи системного аналізу, абстрагування тощо. Крім того, саме загальнофілософські методи є основними методологічними підходами до дослідження передумов виникнення «екологічних прав», які є важливими у сучасному творенні держави, та характеризують світогляд дослідників цієї теоретико-правової проблеми.

На нашу думку, в основу методології дослідження передумов виникнення «екологічних прав», які є важливими у сучасному творенні держави, має бути покладений комплексний підхід із використанням філософських принципів єдності, соціально-правового і гносеологічного аналізів, об'єктивності, історизму; повинні використовуватися напрацювання, накопичені у філософії, соціології, політології, а також у конституційному праві. Звісно, запровадження нових методологічних підходів і принципів у дослідження передумов виникнення «екологічних прав», які є важливими у сучасному творенні держави, аж ніяк не суперечить застосуванню традиційної методології.

Слід зазначити, що важливим методологічним інструментарієм дослідження передумов виникнення «екологічних прав», які є важливими у сучасному творенні держави, є й загальнонаукові методи пізнання. До таких належать індукція, дедукція, моделювання, аналіз, синтез, прогнозування тощо. Серед учених-правознавців наразі немає єдності щодо розмежування загальнонаукових і загальнофілософських методів. Зазвичай їх об'єднують у правову категорію «загальні методи теорії держави і права» [20, с. 11–14].

Загальнофілософські методи пізнання, на нашу думку, формують світогляд науковців та основні філософсько-методологічні підходи до дослідження відповідного

правового явища, тоді як загальнонаукові методи є найбільш поширеними універсальними шляхами пізнання всіх наукових категорій. Так, для дослідження передумов виникнення «екологічних прав», які є важливими у сучасному творенні держави, вагоме значення мають метод моделювання системи та інші загальнонаукові методи. Водночас ці методи важливі і для дослідження предметів гуманітарних, природничих і технічних наук.

Сукупність спеціальних методів дослідження передумов виникнення «екологічних прав», які є важливими у сучасному творенні держави, зокрема системного, порівняльно-правового, соціологічного, статистичного, формально-логічного, функціонального тощо, здебільшого властива не лише теорії держави і права як науці загалом [21, с. 178], а й іншим наукам, а отже, ці методи не можуть вважатися спеціальними методами дослідження лише передумов виникнення «екологічних прав», які є важливими у сучасному творенні держави. Водночас ці методи набувають властивостей спеціальних методів під час здійснення дослідження проблем порівняльного правознавства (компаративістики). Тобто практика застосування цих методів під час здійснення відповідних наукових досліджень сприяє їхній спеціалізації стосовно предмета дослідження.

Так, системний метод дослідження дає змогу розглядати «екологічні права», які є важливими у сучасному творенні держави, як цілісну, комплексну і динамічну систему. За допомогою цього методу можна визначити роль і місце кожного з елементів системи екологічних прав та характер їхніх відносин і взаємодії. Крім того, системний метод сприяє формуванню нових категорій, оскільки створює методологічне підґрунтя для нових досліджень «екологічних прав», які є важливими у сучасному творенні держави [22, с. 61].

Важливе значення в теоретичній науці про державно-правові явища має порівняльно-правовий метод дослідження, який називають ще методом компаративістики. За допомогою цього наукового підходу ми можемо проаналізувати етапи становлення «екологічних прав», які є важливими у сучасному творенні держави, в різних кутках світу та на цій основі виробити рекомендації щодо вдосконалення організації та дієвості їхньої реалізації і впливу в Україні.

Особливим методом загальної теорії держави і права є й соціологічний метод, за допомогою якого можна поглиблено з урахуванням потреб суспільної практики підійти до вирішення питань передумов виникнення «екологічних прав», які є важливими у сучасному творенні держави, а також виявити низку нових проблем. Крім того, багато

соціологічних засобів, зокрема, експеримент, опитування населення, спостереження тощо, можуть використовуватися для прогнозування таких явищ у сфері впливу екологічних прав на державотворення, як здійснення контролю народу за органами державної влади в екологічній сфері, реалізація повного комплексу екологічних прав і свобод людини й громадянина тощо. Це своєю чергою дасть можливість на науковому рівні обґрунтувати ті соціальні чинники (сприятливі, позитивні або негативні), що перешкоджають розвитку «екологічних прав», які є важливими у сучасному творенні держави, та запропонувати шляхи їх подолання.

Статистичний метод, який відноситься до спеціальних методів загальної теорії держави і права, дозволяє виявити ефективність дій «екологічних прав», які є важливими у сучасному творенні держави, визначити їхній вплив на суспільні процеси. Так, аналіз статистичних даних про звернення громадян до органів виконавчої влади як важливий фактор контролю за діяльністю влади в екологічній сфері дає змогу досліджувати активність громадян, прогнозувати можливі результати цих звернень, визначити стан реалізації таких прав, а отже, виробляти практичні рекомендації щодо подолання негативних тенденцій у реалізації «екологічних прав», які є важливими у сучасному творенні держави, в Україні.

Функціональний метод загальної теорії держави і права дає змогу пізнати механізм функціонування структури «екологічних прав», які є важливими у сучасному творенні держави, – відповідного законодавства України та правового механізму реалізації цих прав, а також їхнє значення для сучасного стану держави.

Очевидно, слід визнати слушною думку відомого професора М.В. Костицького, який підкреслює: «Методологія як учення необхідна насамперед ученому для розвитку наукового світогляду, який не обов'язково має бути «правовісним» діалектиком, юснатуралістом, позитивістом, синергетиком тощо» [23, с. 10].

Таким чином, перелік методів, що застосовуються для дослідження передумов виникнення «екологічних прав», які є важливими у сучасному творенні держави, звісно, не є вичерпним, оскільки сама методологічна система загальної теорії держави і права, якій властивий постійний динамізм, перебуває у стадії активного розвитку, а отже, поповнюється новими методами. Тому вважаємо, що проведення таких досліджень може сприяти формуванню спеціальних методів, котрі будуть властиві лише дослідженням теоретико-правових основ «екологічних прав», які є важливими у сучасному творенні держави.

ЛІТЕРАТУРА

1. Кельман М.С. Методологія сучасного правознавства: становлення та основні напрями розвитку. *Психологія і суспільство*. 2015. № 4. URL: <http://dspace.wunu.edu.ua/bitstream/316497/4327/1/%D0%9A%D0%B5%D0%BB%D1%8C%D0%BC%D0%B0%D0%BD%20%D0%9C..pdf>.
2. Керимов Д.А. Общая теория государства и права: предмет, структура, функции. Москва : Юридическая литература, 1977. 124 с.
3. Самощенко И.С., Сырых В.М. К методологии советского правоведения. *Советское государство и право*. 1973. № 6. С. 29–42.
4. Грушевский М.С. Очерк истории украинского народа / сост. и ист.-биограф. очерк Ф.П. Шевченко, В.А. Смолия ; примеч. В.М. Рычки, А.И. Гуржия. Киев : Лыбидь, 1990. 397 с.
5. Антологія української юридичної думки: в 6-ти томах / за ред. акад. НАН України Ю.С. Шемшученка. Київ : Видавничий дім «Юридична книга», 2003. Т. 4 : Конституційне (державне) право. 599 с.
6. Драгоманов М.П. Историческая Польша и великорусская демократия. Женева : Georg, 1881. 512 с.
7. Скакун О.Ф. Теорія держави і права : підручник. Харків : Консум, 2005. 656 с.
8. Спиридонов Л.И. Социальное развитие и право. Ленинград : Издательство Ленинградского университета, 1973. 205 с.
9. Сурилов А.В. Теория государства и права : учеб. пособие. Киев-Одесса : Вища школа, 1989. 439 с.
10. Строгович М.С. Методологические вопросы юридической науки. *Вопросы философии*. 1965. № 12. С. 3–14.
11. Казимирчук В.П. Право и методы его изучения. Москва : Юридическая литература, 1965. 204 с.
12. Руденко В.Н. Методология исследования институтов прямой демократии в современном обществе. *Правоведение*. 2003. № 3. С. 39–47.
13. Шаповал В.М. Актуальні проблеми розвитку науки конституційного права України : матер. наук.-практ. конф. «Конституційні засади державотворення і правотворення в Україні: проблеми теорії і практики. До 10-річчя Конституції України і 15-ї річниці незалежності України» : зб. наук. праць (м. Київ, 26 червня 2006 р.) / за ред. Ю.С. Шемшученка ; упор. І.О. Кресіна, В.П. Нагребельний, Н.М. Пархоменко. Київ : Інститут держави і права ім. В.М. Корецького НАН України, 2006. С. 24–28.
14. Советское государственное право. Москва : Юридическая литература, 1983. 496 с.
15. Методологія в праві : монографія. Київ : Грамота, 2017. 658 с.

16. Кельман М.С. Загальна теорія держави і права: методологічні проблеми розвитку та системний аналіз : монографія. Тернопіль : Терно-граф, 2007. 152 с.
17. Рабинович П.М. Основи загальної теорії права і держави : навчальний посібник. Вид. 6-те. Київ : Консум, 2002. 160 с.
18. Теория государства и права: учебник / под ред. В.М. Корельского и В.Д. Перевалова. Москва : Инфра-М, 1997. 570 с.
19. Комаров С.А. Общая теория государства и права : учебник. 4-е изд., перераб. и доп. Москва : Юрайт, 1998. 416 с.
20. Кельман М.С., Мурашин О.Г., Хома Н.М. Загальна теорія держави і права : підручник. Львів : Новий світ, 2000 ; 2003. 584 с.
21. Тодыка Ю.Н. Конституционное право Украины: отрасль права, наука, учебная дисциплина : учебное пособие. Харьков : Фолио ; Райдер, 1998. 190 с.
22. Ганьба Б.П. Системний підхід у державно-правових дослідженнях. *Вісник Львівського університету. Серія юридична*. 2000. Вип. 35. С. 59–65.
23. Костицький М.В. Теоретичні проблеми правознавства. *Науковий вісник Національної академії внутрішніх справ*. 2013. № 1. С. 3–11. URL: http://elar.naiu.kiev.ua/bitstream/123456789/3056/1/2013_1_kostytskyi.pdf.